https://doi.org/10.59546/18290744-2026.4-6-10

ԱՐԱՐԱՏ ԲԱՅԱՆԴՈՒՐՅԱՆ
ՀՀ ԳԱԱ փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի ինստիտուտի ասպիրանտ, ՀՀ փաստաբանների պալատի անդամ

ARARAT BAYANDURYAN
PhD Student at the Institute of Philosophy, Sociology and Law of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia, Member of the Chamber of Advocates of the RA

АРАРАТ БАЯНДУРЯН
Аспирант Института философии, социологии и права Национальной академии наук Республики Армения, член Палаты адвокатов РА
https://orcid.org/0009-0004-2740-1418

ԱՆՑՈՒՄԱՅԻՆ ԱՐԴԱՐԱԴԱՏՈՒԹՅԱՆ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ

TYPES OF TRANSITIONAL JUSTICE

ВИДЫ ПЕРЕХОДНОГО ПРАВОСУДИЯ

Ներածություն

Ժամանակակից միջազգային և ներպետական իրավական համակարգերում առանձնահատուկ տեղ է զբաղեցնում անցումային արդարադատությունը՝ որպես այնպիսի մեխանիզմների և կառուցակարգերի համախումբ, որոնք կիրառվում են հասարակական-քաղաքական արմատական փոփոխությունների, ավտորիտար ռեժիմների տապալման կամ զանգվածային իրավախախտումներով ուղեկցված անցումային փուլերի պայմաններում: Նման ժամանակաշրջաններում դասական արդարադատության համակարգերը հաճախ ի վիճակի չեն լիարժեքորեն արձագանքելու նախկինում կատարված ծանր և համակարգային խախտումներին, ինչի արդյունքում առաջանում է արդարության վերականգնման, ճշմարտության բացահայտման և հասարակական վստահության վերակառուցման անհրաժեշտություն:

Անցումային արդարադատության գաղափարախոսությունը հիմնված է ոչ միայն մեղավորների իրավական պատասխանատվության ենթարկման, այլև զոհերի իրավունքների ճանաչման, սոցիալական հաշտեցման և ինստիտուցիոնալ բարեփոխումների իրականացման վրա: Այն ներառում է բազմազան գործիքակազմ՝ սկսած քրեական հետապնդումից և ճշմարտության հանձնաժողովներից մինչև փոխհատուցման մեխանիզմներ, լյուստրացիա և վեթինգ, որոնք միասին ուղղված են անցյալի իրավախախտումների հետևանքների հաղթահարմանը և ապագայում դրանց կրկնության կանխմանը:

Հիմնական հետազոտություն

Անցումային շրջանի քրեական արդարադատության իրականացրած Գերմանիան և Ճապոնիան առաջիններից էին, որտեղ ստեղծվեցին միջազգային քրեական տրիբունալներ: Հետագայում նման պրակտիկան լայն տարածում գտավ նաև Հարավսլավիայում և Ռուանդայում, որտեղ նույնպես միջազգային քրեական դատարաններ ստեղծվեցին:

Միջազգային քրեական դատարաններից (տրիբունալներից) զատ՝ ընդունվել են նաև խառը (հիբրիտային) դատարանների ստեղծումը, որի լավագույն օրինակներ են Կամբոջան և Սիերա-Լեոնեն[1]:

Անհրաժեշտ է նշել, որ միջազգային բնույթ կրող դատարանները և տրիբունալները քրեական պատասխանատվության են ենթարկում ոչ թե պետություններին (կառավարություններին), այլ անհատներին, որոնք մեղադրվում են այնպիսի հանցագործությունների իրականացման մեջ, որոնք վտանգում են ողջ մարդկության անվտանգությունը: Թերևս վերոնշյալ տրիբունալների և խառը (միջազգային և ազգային) դատարանների գործունեության կարևորությունն արժևորելով էլ 1998 թվականի Հռոմում ստորագրվեց Միջազգային քրեական դատարանի կանոնադրությունը[2]:

Բացի անցումային շրջանի տրիբունալներից՝ միջազգային արդարադատություն իրականացնող երկրները երբեմն արդարադատություն են իրականացնում իրենց իսկ ներպետական դատական ատյաններում:

Արդարության և ճշմարտության բացահայտում.

Արդարության և ճշմարտության բացահայտման գործընթացներն օգնում են փոխակերպվող հասարակություններին օբյեկտիվ և անաչառ քննության առարկա դարձնել նախկինում կատարված զանգվածային և համակարգված իրավախախտումները և, ամենակարևորը, երաշխիքների միջոցով կանխարգելել դրանց կրկնությունն ապագայում: Այդ ընթացակարգերը (կառուցակարգերը) հիմնականում իրականացվում են արդարության (ճշմարտության) և համաձայնողական (կամ հաշտեցման) հանձնաժողովների կողմից՝ որպես վերականգնողական արդարադատության եղանակ: Անհրաժեշտ է ընդգծել, որ մոտ 30-ից ավելի նմանօրինակ կառուցակարգեր արդեն իսկ հիմնադրվել են աշխարհի տարբեր երկրներում:

Այդպիսի կառուցակարգերի առավելությունն այն է, որ նմանատիպ մարմինները հնարավորություն են ստանում փաստահավաք գործունեություն իրականացնելու մարդու իրավունքների խախտումների վերաբերյալ, նպաստում հաշվետվողականության ինստիտուտի ամրապնդմանը, պահպանում ապացույցները, բացահայտում մեղավորներին, հատուցման համապատասխան կարգ են մշակում և ձեռնամուխ լինում համակարգային վերափոխումների իրականացմանը:

Նրանք իրավասու են զոհերին հնարավորություն տալ իրենց խախտված լիարժեք տեղեկություններ ներկայացնելու՝ իրավունքների վերաբերյալ արդարադատությանը և խաղաղությանը վերականգնելու համար և դրանով իսկ հանրությանը հնարավորություն է ընձեռում հրապարակային բանավեճերի և քննարկումների միջոցով նախկինում կուտակված բազմապիսի խնդիրներին համարժեք լուծումներ գտնելու համար:

Վերականգնողական և փոխհատուցումների ընթացակարգերի իրականացման առանցքային հարցադրումները

[1] Մանրամասն տես *Գրիգորյան Հ. Մ.,* Ձինված հակամարտությունների կողմերի կատարած պատերազմական հանցագործությունների քննության, միջազգային-իրավական և կազմակերպման հիմքերը: Սեղմագիր իրավ. գիտ. դոկտորի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսություն: Երևան, 2001:

[2] Մանրամասն տե՛ս, *Катенко Н.И.,* Международный уголовный суд.// Государство и право.2000, № 3 с.92-103.

Վերականգնողական և փոխհատուցումային ընթացակարգերը դասակարգվում են մի քանի չափանիշների հիման վրա: Դրանք կարող են լինել նյութական (դրամական, գույքային) և ոչ նյութական (բարի համբավի վերականգնում, արդարացում, աշխատանքի վերականգնում և այլն):

Փոխհատուցման (reparation) ընթացակարգերը ներառում են՝ նախնական իրավիճակի վերականգնում, կոմպենսացիա, ռեաբիլիտացիա, սատիսֆակցիա, կրկնության արգելքի երաշխիքների ապահովում:

Նախնական իրավիճակի վերականգնման օրինակներից են՝ արդարության, պատվի և արժանապատվության վերականգնումը, մասնավոր կյանքի անձեռնմխելիության ապահովումը, քաղաքացիության վերականգնելը, ազատ տեղաշարժի ապահովումը և այլն:

Վերոնշյալի համատեքստում անհրաժեշտ է նաև իրականացնել պետության և ժողովրդի ակտիվներից գողունի վերադարձը և դրա արդարացի վերաբաշխումը, ինչը Հայաստանի ներկայիս գերխնդիրներից մեկն է:

Փոխհատուցումը (կոմպենսացիա) ֆինանսական (նյութական) բավարարումն է՝ ըստ հասցված վնասի չափի և ծավալի: Այն կարող է ծագել նյութական կամ բարոյական վնաս հասցնելուց, բաց թողնված օգուտից և այլն: Ֆինանսանյութական փոխհատուցումները կարող են լինել ինչպես անհատական, այնպես էլ կոլեկտիվ՝ ուղղված որևէ կոնկրետ խմբի: Կոմպենսացիայի տրամադրման եղանակներն են՝ միանվագ փոխհատուցումները, կենսաթոշակների տրամադրումը, երաշխիքների սահմանումը և այլն:

Ռեաբիլիտացիան ներառում է բարի համբավի վերականգնումը, բժշկական և հոգեբանական ծառայությունների տրամադրումը, ինչպես նաև իրավական և այլ սոցիալական ծառայությունների մատուցելը:

Սատիսֆիկացիան ներառում է միջոցառումների լայն շրջանակ, ներառյալ փաստերի հավաքումը և դրանց իսկության ստուգումը, ճշմարտության լիարժեք և հրապարակային բացահայտումը (որն իրականացվում է որպես առանձին ընթացակարգ՝ ճշմարտության հանձնաժողովների միջոցով), տուժածների պատիվն ու արժանապատվությունը, բարի համբավը և հեղինակությունը, իրավունքների և օրինական շահերը իրավաբանորեն ճանաչող դատական որոշումները և գործընթացները (որն իրականացվում է որպես առանձին կառուցակարգ՝ քրեական արդարադատության միջոցով), անհետ կորածների որոնողական աշխատանքների, մարդու իրավունքների վերաբերյալ դասընթացների, համապատասխան խորհրդատվությունների կազմակերպումը և այլն:

Արմատական և համակարգային բարեփոխումների իրականացումը.

Արմատական և համակարգային վերափոխումները (բարեփոխումները) իրականացվում են, որպեսզի ստեղծվեն սոցիալ-քաղաքական և իրավական երաշխիքներ՝ կանխելու նախկին հանցագործությունների կրկնությունն ապագայում: Այստեղ հիմնականում նկատի է առնվում, այսպես կոչված, լյուստրացիան (մաքրագործում, զտում) և վեթինգը (քաղաքական գործիչների զտում, տարանջատում):

Լյուստրացիան՝ լատիներեն lutratio բառի հոմանիշն է (Lustra մաքրագործում զոհաբերության միջոցով), որն օրենսդրորեն սահմանափակում է նախկին պետծառայողների (նաև որոշ քաղծառայողների) քաղաքական-աշխատանքային իրավունքները՝ հաշվի առնելով նախկին ռեժիմի ժամանակ նրանց ոչ իրավական «ծառայությունները» ավտորիտար ռեժիմին: Ենթադրվում է, որ լյուստրացիայի իրականացումը՝ նախ նախազգուշական միջոցառում է՝ ուղղված նոր ձևավորվող պետական ապարատի ծառայողների համար, երկրորդ՝ նոր ձևավորված իշխանությանը քաղաքական և սոցիալական լեգիտիմություն է հաղորդում՝ արմա-

տապես տարանջատվել նախկին ռեժիմի իշխանության, որպես կանոն, բարձրաստիճան ծառայողներից և նրանց աշխատաոճից:

Անցումային արդարադատության գործիքակազմերից է նաև վեթինգը (անձանց խոցելիության ստուգում):

Վեթինգը (անձանց խոցելիության ստուգման միջոց) որպես անցումային արդարադատության գործիքակազմ և ընթացակարգ էական նշանակություն ունի ապահովելու փոփոխվող դատական համակարգի իրական անկախությունը, մատչելիությունը և արդյունավետությունը, ինչպես նաև վերականգնելու քաղաքացիների (իրավաբանական անձանց և այլ սուբյեկտների) վստահությունը երկրի դատական իշխանության հանդեպ:

Վեթինգը (քաղաքական և պետական ծառայողների, գործիչների զտում) գործընթաց է[3], որի ընթացքում հետաքննություններ են իրականացվում պարզելու նախկին պետծառայողների կողմից պաշտոնական լիազորությունների սահմանազանցման դեպքերը և դրանց մեղավորության աստիճանը: Վեթինգի թիրախում կարող են գտնվել իրավապահ մարմինների և արդարադատության համակարգի աշխատակիցները, որոնք «առավել ջանասիրաբար են ծառայել» նախկին ռեժիմին: Սա նույնպես հսկայական նախազգուշական և կանխարգելիչ միջոցառումներ են, որպեսզի ուժային կառույցներն ապագայում չչարաշահեն իրենց վերապահված լիազորությունները:

Միջազգային պրակտիկան ցույց է տալիս, որ վեթինգը կարող է իրականացվել նաև քաղաքացիական ծառայողների նկատմամբ: Այս կապակցությամբ քննարկենք վեթինգի միջազգային փորձը, որի դրական և բացասական կողմերը կարող են ուսանելի լինել Հայաստանի համար դատավորների համընդհանուր վեթինգի մոդելի մշակման տեսանկյունից:

2014-2015 թթ. Ալբանիայի դատական համակարգում արձանագրվել էր կոռուպցիայի բարձր մակարդակ, հանրության ցածր վստահություն դատական իշխանության նկատմամբ: Այս ոլորտի բարեփոխումը համարվել էր առաջնահերթություն ԵՄ, ԱՄՆ հետ համագործակցության համատեքստում[4]: Դատավորների և դատախազների նկատմամբ իրականացվող վեթինգը՝ որպես բարեփոխումների գործիքներից մեկը, նախատեսվել էր 2015 թ. սահմանադրական փոփոխությունների անցումային դրույթներով, որոնք դրական էին որակվել Վենետիկի հանձնաժողովի կողմից[5]: Սահմանադրական փոփոխությունների հիման վրա ընդունվեց Վեթինգի մասին օրենքը, որը նախատեսում է եռափուլ վեթինգ հետևյալ չափանիշներով[6]:

Գույքի ստուգում. ենթադրում է բոլոր դատավորների և դատախազների գույքի և եկամուտների աուդիտ՝ <u>առանց ժամանակային սահմանափակման</u>: Այս քննության գործընթացում ապացուցման բեռը դրվում էր կոնկրետ վերագնահատում անցնող պաշտոնատար անձի վրա, որը պետք է ապացուցի իր գույքի կամ եկամուտի օրինականությունը:

Կապերի ստուգում. ներառում է անձի անցած և ներկա գործունեության ուսումնասիրություն՝ պարզելու, թե արդյոք հակումներ է դրսևորել ներառվելու հանցավոր խմբերում կամ

[3] Իրավաբանների հայկական ասոցիացիա» ՀԿ, Անցումային արդարադատության մեխանիզմների կիրառելիության հնարավորությունը ՀՀ-ում՝ միջազգային փորձի լույսի ներքո, Երևան, 2019: (https://armla.am/wp-content/uploads/2019/08/%U4%3 4%D5%A1 %D5%BF%D5%A1 %D5%AF%D5%A1 %D5%B6-%D5%8E%D5%A5%D5%A9%D5%AB%D5%B6%D5%A3- %D5%BE%D5%A5%D6%80%D5%AC%D5%B8%D6%82%D5%A E%D5%B8%D6%82%D5%A9%D5%B5%D5%B8%D6%82%D5%B6.pdf:

[4] Տես Albania Report 2016 (Directorate-General for Neighbourhood and Enlargement Negotiations). 9 Nov 2016. https://enlargement.ec.europa.eu/albania-report-2016_en:

[5] Տես Venice Commission opinion: CDL-AD(2015)045 Or. Engl:

[6] Տես Policy Analysis: An Analysis of the Vetting Process in Albania PDF, https://www.legalpoliticalstudies.org/wp-content/uploads/2017/06/Policy-Analysis-An-Analysis-of-the-Vetting-Process-in-Albania.pdf:

գործելու նման խմբերի ճնշման ներքո, կամ ներառվել են ուղիղ կամ անուղղակի նման խմբերում: Այս փուլում հանրության շրջանում դժգոհություն է առաջացնում անվտանգության մարմինների ներգրավվածությունը: Այնուամենայնիվ, այս ռիսկը նվազեցվում էր, քանի որ վերջնական որոշումը կայացնում էր Անկախ հանձնաժողովը:

Արհեստավարժության գնահատում. Գնահատվելու են անաչառ և արհեստավարժ որոշումներ ընդունելու չափանիշով: Սա ներառում է նաև կառավարչական հմտությունների, էթիկայի, անձնական հատկանիշների գնահատում, որոնք սահմանվում են օրենքով: Եթե հմտությունները բավարար չեն, դատավորը կամ դատախազը կարող է ուղարկվել վերապատրաստման մասնագիտական ակադեմիա /School of Magistrates/, իսկ ավելի վատ ցուցանիշներ ունեցողները պարզապես ազատվում են պաշտոնից:

Վեթինգն իրականացնելու են Անկախ որակավորման հանձնաժողովն ու Վերաքննիչ հանձնաժողովը: Ալբանացի հարյուրավոր դատավորներ և դատախազներ հրաժարվեցին իրենց պաշտոններից նախքան վերստուգման մեկնարկը, իսկ որոշ հետազոտությունների համաձայն՝ դատավորների գրեթե կեսը ազատվեցին պաշտոններից վեթինգի արդյունքում: Դրա ավարտը նախանշվում է 2021 թ.: Օրենքի սահմանադրականության պարզման փուլում Վենետիկի հանձնաժողովը ներկայացրել է amicus curiae Ալբանիայի ՍԴ-ին հետևյալ հիմնական եզրահանգումներով[7]:

Վեթինգը կարող է արդարացվել արտակարգ պայմաններում և որպես կարճաժամկետ միջամտության գործիք, երբ այլ երկարաժամկետ միջոցները չեն կարող ապահովել արդյունավետ արդյունքներ;

- Գործընթացի անկախության և անաչառության սկզբունքի պահպանման տեսանկյունից անհրաժեշտ է վեթինգի իրականացումը անկախ մարմինների կողմից: Տվյալների հավաքման, հետաքննության իրականացման գործառույթները գործադիրին կից մարմիններին վերապահելը չի խախտում այս սկզբունքը:
- Որպեսզի ողջ վեթինգի գործընթացը համապատասխանի արդար դատաքննության ստանդարտներին, անհրաժեշտ է ապահովել պաշտոնից ազատված դատավորների համար անկախ վերաքննության հնարավորություն՝ վիճարկելու համար վերագնահատման արդյունքները:

Բոսնիա և Հերցեգովինայում դատավոր էին նշանակված ոչ որակյալ մասնագետներ, որոնք շարունակում էին ծառայել նախորդ կոռումպացված ռեժիմի օրակարգին[8]:

Չնայած երկրում բարեփոխումները սկսվեցին 1995 թ.՝ Դեյթոնյան խաղաղության համաձայնագրից հետո, այնուամենայնիվ դատական և դատախազական համակարգերի բարեփոխումների ուղղությամբ աշխատանքները սկսվեցին միայն 2001 թ., երբ ստեղծվեց Անկախ դատական և դատախազական հանձնաժողովը (այսուհետ՝ Հանձնաժողով), որն առաջարկեց տեղի ունեցող վերանայման/ստուգման գործընթացը փոխարինել բոլոր դատավորների և դատախազների վերանշանակման գործընթացով:

[7] Տե՛ս Venice Commission. (2016). Opinion No. 868/2016 – Amicus Curiae Brief for the Constitutional Court of Albania on the Law on the Transitional Re-evaluation of Judges and Prosecutors (CDL-AD(2016)036-e). Council of Europe. https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2016)036-e:

[8] United Nations Development Programme & International Center for Transitional Justice. (2006). Vetting public employees in post-conflict settings: Operational guidelines. https://www.ictj.org/sites/default/files/ICTJ-UNDP-Global-Vetting-Operational-Guidelines-2006-English.pdf.

Եզրակացություն

Անցումային արդարադատության գործընթացում կարևոր է ոչ միայն դատական համակարգի, այլ նաև գործադիր մարմինների և անվտանգության ծառայությունների վերահսկողության ապահովումը: Այն իրականացվում է՝ ստեղծելով անկախ տեսչական մարմիններ, որոնք վերահսկում են ծառայողական կարգապահության, լիազորությունների կիրառման և մարդու իրավունքների պահպանման գործընթացները: Այս կառույցները ոչ միայն նախազգուշացնում են ապօրինի գործողությունները, այլ նաև հնարավորություն են տալիս իրավական և քաղաքական պատասխանատվություն սահմանելու պատասխանատուների համար:

Անցումային արդարադատությունը բազմաբաղադրիչ և բազմաձև գործընթաց է, որի արդյունավետ իրականացումը պահանջում է տարբեր մեխանիզմների համադրված կիրառում՝ ճշմարտության բացահայտումից մինչև ինստիտուցիոնալ խորքային բարեփոխումներ:

Ամփոփագիր: Սույն հոդվածում հեղինակը քննարկում է անցումային արդարադատության իրականացման ձևերն ու մեխանիզմները, ներառյալ քրեական արդարադատությունը, բացահայտումն ու պատասխանատվության վերականգնողական ընթացակարգերը, ճշմարտության կոմպենսացիան, բարեփոխումները, լյուստրացիան և այլն: Նման մեխանիզմներն օգտագործվում են այն իրավախախտումների դեպքում, որոնք անհնար է լիարժեք իրավական գնահատել սովորական դատարանների միջոցով, և նպատակ ունեն ապահովել թե՛ իրավական գնահատական, թե՛ հասարակական ճշմարտության հաստատում, հատկապես արմատական և համակարգային իրավախախտումների համատեքստում:

Հոդվածում քննվում են արմատական և համակարգային բարեփոխումների անհրաժեշտությունը՝ լյուստրացիայի և վեթինգի կիրառման միջոցով՝ որպես նախկին ռեժիմի ազդեցության չեզոքացման և նոր պետական ու դատական համակարգերի նկատմամբ հանրային վստահության վերականգնման միջոցներ: Ներկայացվում է վեթինգի միջազգային փորձը, մասնավորապես՝ Ալբանիայի և Բոսնիա և Հերցեգովինայի օրինակներով՝ ընդգծելով դրա արդյունավետության պայմանները և հնարավոր ռիսկերը:

Annotation. This article examines the forms and mechanisms of implementing transitional justice, including criminal justice, fact-finding, restorative accountability procedures, truth compensation, reforms, lustration, and other measures. These mechanisms are applied to violations that cannot be fully assessed legally through ordinary courts and are aimed at ensuring both legal evaluation and the establishment of social truth, particularly in the context of radical and systemic violations.

The article examines the necessity of implementing radical and systemic reforms through the application of lustration and vetting as a means of neutralizing the influence of the former regime and restoring public trust in new state and judicial institutions. It presents international experience in conducting vetting, particularly through the examples of Albania and Bosnia and Herzegovina, emphasizing the conditions for its effectiveness and potential risks.

Аннотация. В статье рассматриваются формы и механизмы реализации переходного правосудия, включая уголовное преследование, установление фактов нарушений, восстановительные процедуры ответственности, компенсационные механизмы, институциональные реформы, люстрацию и иные меры. Указанные инструменты применяются в отношении массовых и системных нарушений, которые не могут быть в полной мере оценены в рамках традиционного судопроизводства, и направлены на достижение как юридической ответственности, так и установления общественно значимой истины.

Особое внимание уделяется необходимости проведения системных реформ посредством таких инструментов, как люстрация и веттинг, рассматриваемых в качестве средств нейтрализации влияния прежнего режима и восстановления общественного доверия к государственным и судебным

институтам. Анализируется международный опыт реализации процедур веттинга, в частности на примере Албании и Боснии и Герцеговины, с акцентом на условиях их эффективности и потенциальных рисках.

Բանալի բառեր *- Անցումային արդարադատություն, կառուցակարգեր և ընթացակարգեր, քրեական արդարադատություն, լյուստրացիա, ճշմարտության և վեթինգ, արադարության հանձնաժողովներ, արմատական համակարգային բարեփոխումներ, զանգվածային իրավախախտումներ:*

Keywords & phrases*: Transitional justice, mechanisms and procedures, criminal justice, lustration, truth and vetting, justice commissions, radical systemic reforms, mass violations.*

Ключевые слова: *переходное правосудие, структуры и процедуры, уголовное преследование, люстрация, комиссии по установлению истины, проверке (веттингу) и справедливости, радикальные системные реформы, массовые нарушения прав.*

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Катенко Н.И.Международный уголовный суд.// Государство и право.2000, № 3 с.92-103.
2. Albania Report 2016 (Directorate-General for Neighbourhood and Enlargement Negotiations). 9 Nov 2016.
3. Policy Analysis: An Analysis of the Vetting Process in Albania PDF
4. United Nations Development Programme & International Center for Transitional Justice. (2006). Vetting public employees in post-conflict settings: Operational guidelines.
5. Venice Commission opinion: CDL-AD(2015)045 Or. Engl.
6. Venice Commission. (2016). Opinion No. 868/2016 – Amicus Curiae Brief for the Constitutional Court of Albania on the Law on the Transitional Re-evaluation of Judges and Prosecutors (CDL-AD(2016)036-e). Council of Europe.
7. Գրիգորյան Հ. Մ., Ձինված հակամարտությունների կողմերի կատարած պատերազմական հանցագործությունների քննության, միջազգային-իրավական և կազմակերպման հիմքերը: Սեղմագիր իրավ. գիտ. դոկտորի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսություն, Երևան, 2001:
8. Իրավաբանների հայկական ասոցիացիա» ՀԿ, Անցումային արդարադատության մեխանիզմների կիրառելիության հնարավորությունը ՀՀ-ում՝ միջազգային փորձի լույսի ներքո, Երևան, 2019:

Բայանդուրյան Ա. - ՀՀ ԳԱԱ փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի ինստիտուտի ասպիրանտ, ՀՀ փաստաբանների պալատի անդամ, էլհասցե՝ ararat.bayanduryan@gmail.com:

Ներկայացվել է խմբագրություն 24.01.2026 թ., տրվել է գրախոսության 24.01.2026 թ., երաշխավորվել է իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Գ. Սաֆարյանի կողմից, ընդունվել է տպագրության 02.07.2026 թ.: